

Η νεωτερική πεζογραφία της Θεσσαλονίκης *

Προσωπικές σκέψεις και μαρτυρίες

Στα 1934, στο πρώτο του πεζογραφικό βιβλίο, τους «Ανθρώπους που νοσταλγούν», ο Γιώργος Δέλιος, τελειώνοντας σχεδόν το κείμενό του, μετέφερε από την Βιρτζίνια Γουλφ τη φράση:

«Δεν είναι τάχα φροντίδα του συγγραφέα να μεταδώσει και στους άλλους αυτό το πολυποίκιλο πνεύμα, το άγνωστο και ακαθόριστο, με τις παραλλαγές και τις παρεκτροπές που μπορεί να παρουσιάζει, χρησιμοποιώντας όσο μπορεί λιγώτερα εξωτερικά γεγονότα;»

Εικοσιτρία χρόνια αργότερα, στα 1957, ο Στέλιος Ξεφλούδας έγραφε στον «Οδυσσέα χωρίς Ιθάκη» το εξής χαρακτηριστικό: «Δεν ξέρω αν σας κούρασα με την αφήγησή μου, που προχωρεί αργά, χωρίς γεγονότα, δίχως να ενδιαφέρεται να ερεθίσει την περιέργεια».

Θα μπορούσαμε να βρούμε και άλλα παρόμοια αποσπάσματα σε βιβλία των συγγραφέων της Θεσσαλονίκης που καλλιέργησαν τον νεωτερικό πεζό λόγο. Περιορίζομαι σ' αυτά, επειδή θαρρώ πως αποτελούν νύξεις που φωτίζουν κάπως το πώς και για ποιους λόγους άνησε ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, από τα χρόνια του μεσοπόλεμου, η μορφή αυτή της πεζογραφίας: μάλλον το για ποιους λόγους καλλιεργήθηκε μια πεζογραφία διαφορετική από κείνη των συγγραφέων που ζούσαν στην Αθήνα και που χαρακτηρίζονται σαν γενιά του «τριάντα». Γιατί θα πρέπει να διευκρινισθεί πως η νεωτερική αυτή γραφή δεν αποτελεί μια ενιαία γραμμή. Η πεζογραφία του Δέλιου και του Ξεφλούδα απέχει αρκετά από τα έργα του Πεντζίκη, για παράδειγμα. Κι ακόμη, στον κάθε συγγραφέα υπάρχει μια προοδευτική μετάλλαξη.

Ξαναγυρίζω στα δυο κείμενα που ξεχώρισα, του Δέλιου και του Ξεφλούδα, και θέλω να μείνω σ' αυτά για λίγο, μια και μετέχω σ' αυτή τη συζήτηση σαν συγγραφέας που γράφω κι εγώ μ' έναν τρόπο ανάλογο, και καθόλου σαν μελετητής ή κριτικός. Θα προσπαθήσω μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες μου, σαν άνθρωπος που δούλεψε περίπου ανάλογα και σε ανάλογες συνθήκες με τους συγγραφείς της Θεσσαλονίκης της προηγούμενης από μένα γενιάς, να μεταδώσω τι καταλαβαίνω ή αισθάνομαι όσον αφορά το γιατί ο Δέλιος ή ο Πεντζίκης έγραψαν έτσι όπως έγραψαν, ή τουλάχιστον να εντοπίσω μερικά στοιχεία που θα

*Εισήγηση σε ανοικτή συζήτηση που έγινε με το θέμα αυτό την 1η Νοεμβρίου 1987 στο Θέατρο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Η συζήτηση είχε οργανωθεί από το Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο και συμπεριλαμβανόταν στις εκδηλώσεις των «Δημητρίων» εκείνης της χρονιάς. Εισηγητές ήταν επίσης οι καθηγητές Π. Μουλλάς και Γ. Κεχαγιόγλου.

Αφιέρωμα στον Νίκο Μπακόλα

βοηθήσουν ίσως να διαφωτισθεί το θέμα.

Πρώτ' απ' όλα να θυμηθούμε πως όταν βγήκαν τα πρώτα βιβλία της ομάδας των «Μακεδονικών Ημερών», δεν είχαν περάσει παρά μόνο είκοσι χρόνια από τότε που είχε απελευθερωθεί η Θεσσαλονίκη. Λογοτεχνική παράδοση δεν υπήρχε, τουλάχιστον σε βαθμό που να μπορεί να επηρεάζει, και πιστεύω πως κανείς από τους συγγραφείς της γενιάς του μεσοπολέμου, της Θεσσαλονίκης εννοώ, δεν ένωθε την ανάγκη ή την επιθυμία να συνεχίσει κάτι που δεν το ζούσε. Ακόμη πιστεύω πως οι νέοι τότε συγγραφείς αυτής της πόλης δεν είχαν τις ψευδαισθήσεις μιας φήμης πανελληνίας ή μιας επιτυχίας στον πέρα από τη δική τους κοινωνία κόσμο κι επομένως δεν ήταν δέσμιοι έστω και μιας προσωπικής υποχρέωσης ν' ακολουθήσουν κάποια πρότυπα, να γράψουν με τρόπο που, όπως μας είπε ο Ξεφλούδας, «να ενδιαφέρεται να ερεθίσει την περιέργεια». Ας προσθέσουμε ακόμη πως η Θεσσαλονίκη, στενά δεμένη με το πνεύμα του Βυζαντίου, περισσότερο τουλάχιστον απ' ό,τι η Αθήνα και η νότια Ελλάδα γενικότερα, ευνοούσε μια ψυχασύσταση περισσότερο ενδοστρεφή και για τον λόγο αυτό περισσότερο πρόθυμη να αναζητήσει δρόμους δικούς της.

Σε όλ' αυτά θα προσθέσω κι ένα άλλο στοιχείο, που σε συνάρτηση με όσα ανέφερα παραπάνω βοηθάει νομίζω να φωτισθεί το γιατί οι Θεσσαλονικείς πεζογράφοι (ή, σωστότερα, οι πεζογράφοι που έζησαν στη Θεσσαλονίκη) επιδόθηκαν, κι αν θέλετε, βρήκαν ένα είδος καταφύγιου στη νεωτερική πεζογραφία. Το στοιχείο αυτό - κι εδώ μπορώ να πω ότι μπαίνει η προσωπική εμπειρία ή και μαρτυρία - είναι το ότι ο συγγραφέας, αλλά και ο κάθε δημιουργός πιστεύω, αν χαιρέται κάποια στιγμή τη δουλειά του, αυτή η στιγμή είναι η στιγμή που γεννάει. Θέλω να πω ότι ο συγγραφέας νιώθει τη μεγαλύτερη και τη μοναδική, ίσως, χαρά ακριβώς την ώρα που γράφει. Αυτό το 'χω νιώσει πολλές φορές και αυτό σκόπευε να τονίσει το μικρό κείμενο που είχα βάλει μπροστά από το κείμενο του «Κήπου των πριγκίπων»: έλεγε πως «...το βιβλίο μου δεν έχει πάρελθόν και ούτε νοιάζεται για το μέλλον» και παρακάτω «...γιατί αυτή η ίδια η συγγραφή του, η τωρινή δηλαδή στιγμή, η στιγμή της δημιουργίας του, το γεγονός ότι γράφεται, είναι που έχει τη βαρύτερη, την αναπόφευκτη σημασία».

Δεν υποστηρίζω πως ο συγγραφέας δεν νοιάζεται για την επιτυχία του έργου του μετά, αφού εκδοθεί, ή ότι δεν τον ευχαριστούν οι θετικές κρίσεις, οι έπαινοι. Το αντίθετο. Όμως όλ' αυτά έρχονται ύστερα, όταν πια το ίδιο το έργο είναι σχεδόν ξένο γι' αυτόν, είναι κάτι που ανήκει σε όλους ή στους άλλους. Εκείνο που έμεινε δικό του, που στάθηκε μια προσωπική χαρά και προσωπική υπόθεση, ήταν η ώρα που έγραφε το βιβλίο. Αυτό το 'χω νιώσει κάθε φορά που έγραφα και πιστεύω πως δεν είμαι ο μόνος μ' αυτή την εμπειρία, την άκρως ευτυχή.

Τι θέλω να πω με όλ' αυτά; Διαισθάνομαι, ή αν θέλετε υποπτεύομαι, ότι ακριβώς έτσι ένιωθαν οι συγγραφείς της Θεσσαλονίκης τότε που ξεκινούσαν: είχαν τη χαρά μιας δημιουργίας που έφερνε κάτι καινούριο στην ελληνική λογοτεχνία και, από την άλλη μεριά, δεν ένιωθαν καμιά υποχρέωση να συνεχίσουν κάτι, ούτε είχαν κανένα λόγο να θυσιάσουν στον βωμό της εκδοτικής ή εμπορικής επιτυχίας. Και τράβηξαν τον δικό τους δρόμο, σχεδόν αδέσμευτοι.

Θα έλεγα πως ανάλογη ήταν η περίπτωση του Γιάννη Σκαρίμπα, ενός νεωτερικού πεζογράφου που κι αυτός έζησε σε μια μικρή πολιτεία, πολύ μικρότερη, βέβαια, από τη Θεσσαλονίκη, και έκανε τον απελπισμένο του αγώνα να

Αφιέρωμα στον Νίκο Μπακόλα

μιλήσει τη δική του λογοτεχνική γλώσσα, από τα χρόνια του μεσοπόλεμου ακόμα. Αλλά εκεί ίσως ξαναγυρίσουμε αργότερα, όταν θα έχουμε την ευκαιρία κάποιας συζήτησης.

Πριν τελειώσω τα λίγα που είχα να πω για τους λόγους που, κατά τη γνώμη μου, βοήθησαν στη διαμόρφωση της νεωτερικής πεζογραφίας της Θεσσαλονίκης, θα ήθελα να προσθέσω πως διαφωνώ με τα εξής δύο πράγματα που έχουν υποστηριχθεί κατά καιρούς πάνω στο ίδιο θέμα: Πρώτον δεν πιστεύω πως η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης ακολούθησε τον δρόμο που ακολούθησε μόνο και μόνο γιατί οι συγγραφείς της γνώριζαν ανάλογα κείμενα ξένων δημιουργών. Δεν μπορώ να πιστέψω πως οι ζώντες στην Αθήνα συγγραφείς δεν γνώριζαν τα ίδια έργα. Θα έλεγα ότι εκεί ήταν εξ ίσου ή και πιο εύκολο να τα γνωρίσουν, μια και υπήρχαν οι ίδιοι ή και περισσότεροι τρόποι προσπέλασης σε σύγκριση με τη Θεσσαλονίκη. Δεύτερον, δεν πιστεύω πως οι συγγραφείς της Θεσσαλονίκης έγραψαν όπως έγραψαν γιατί κάποιοι από αυτούς πήγαν, σπούδασαν ή έζησαν για λίγο σε ευρωπαϊκές χώρες. Τέτοιες ευκαιρίες και περιπτώσεις θα μπορούσε να βρει κανείς και στην Αθήνα. Γνώμη μου, λοιπόν, είναι πως όλα κρίθηκαν στο στάδιο της επιλογής: οι μεν γοητεύθηκαν και επηρεάστηκαν από τη Γουλφ, τον Κάφκα ή τον Τζούζ, κι αργότερα από τον Καπότε ή τον Φώκνερ - οι δε από τον Ζίντ, τον Αλαίν Φουρνιέ ή τον Γκάλσγουόρθυ και άλλους ανάλογους.

Νομίζω ότι είπα αρκετά πάνω σ' αυτό το θέμα, τουλάχιστον για την ώρα. Θα ήθελα να γυρίσω λίγο στους πεζογράφους της γενιάς μου, μάλλον σ' αυτούς που εμφανίστηκαν στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης μέσα στην κατοχή και μετά την απελευθέρωση, μια και ο κ. Μουλλάς μας μίλησε για τους πρωτοπόρους, ας τους πούμε έτσι, και ο κ. Κεχαγιόγλου παρουσίασε τους νεότερους. Να διευκρινισθεί πως μέχρι και το 1950 - κι αυτό ήταν φυσικό και έγινε και στην Αθήνα - στη λογοτεχνία γενικότερα, και όχι μόνο στην πεζογραφία, επικρατούσαν ακόμη οι δημιουργοί οι προπολεμικοί. Στη Θεσσαλονίκη υπήρξε μια ευτυχημένη στιγμή το 1945, όταν εκδόθηκε ο «Κοχλίας», μια κορύφωση ανάλογη με κείνη των «Μακεδονικών Ημερών», που θα έλεγα ότι εμπέδωσε τη νεωτερική γραφή της Θεσσαλονίκης. Μέσα από τις σελίδες του περιοδικού εκείνου, που δυστυχώς δεν έζησε πολύ, ξεχώρισαν τα κείμενα του Πεντζίκη και της Καρέλη και πρωτοφάνηκαν τα κείμενα του Γιώργου Κιτσόπουλου, που πιστεύω πως επηρεάστηκε από τον Πεντζίκη και, αργότερα, και από τον Σκαρίμπα. Ο επόμενος μεταπολεμικός Θεσσαλονικιός πεζογράφος είναι ο Τηλέμαχος Αλαβέρας και ακολουθούν ο Βασιλικός, ο υποφαινόμενος, ο Σάκης Παπαδημητρίου, ο Χειμωνάς και ο Ιωάννου. Μια εντελώς ιδιότυπη περίπτωση αποτελεί, βέβαια, ο Παύλος Παπασιωπής, που, από άποψη ηλικίας, ανήκε στη γενιά των προπολεμικών πεζογράφων της Θεσσαλονίκης και εκείνους συναναστρεφόταν, αλλά πρωτόβγαλε βιβλίο μετά το 1960. Να υπενθυμίσω ότι και ο Κιτσόπουλος το πρώτο του βιβλίο άργησε να το κυκλοφορήσει, αλλά ήταν γνωστός από τις συνεχείς δημοσιεύσεις του στον «Κοχλία» και άλλα περιοδικά.

Οι συγγραφείς που ανέφερα εντάσσονται οι περισσότεροι, λίγο ή πολύ, στην παράδοση της νεωτερικής πεζογραφίας της Θεσσαλονίκης, πάλι όμως χαράζοντας ο καθένας τον δικό του μοναχικό δρόμο, πιθανότατα με τα δικά του ο καθένας πρότυπα, που, όπως ήταν φυσικό, πλήθαιναν όλο και περισσότερο, καθώς η ξένη λογοτεχνία όχι μόνο πλουτιζόταν με νέες φωνές, αλλά γινόταν και γνωστότερη στην

Αφιέρωμα στον Νίκο Μπακόλα

Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, πιστεύω πως ο πεζογράφος αντλεί κυρίως από τη δική του ζωή και προσωπικότητα, από ένα παρελθόν το οποίο έχει δουλέψει σαν χωνευτήρι πολλών καταβολών – όχι μόνο πνευματικών – που ένα μέρος τους, ίσως όχι το σπουδαιότερο, αποτελείται από τα διαβάσματα του συγγραφέα.

Εδώ πάλι κρίνω χρήσιμο να καταθέσω μια προσωπική μαρτυρία, που ίσως βοηθήσει να διερευνησω με το φαινόμενο της καλλιέργειας της νεωτερικής γραφής στην πόλη αυτή. Μπορώ να σας βεβαιώσω πως για πολλά χρόνια δεν ήξερα την πεζογραφία της Θεσσαλονίκης, δεν είχα δηλαδή διαβάσει, για παράδειγμα, τα έργα του Ξεφλούδα, ούτε του Πεντζίκη, ενώ είχα κάποια γνώση του έργου του Δέλιου. Για να είμαι πιο ακριβής, είχα αγοράσει το πρώτο τεύχος του «Κοχλία», νεαρός τότε, προσπάθησα να το διαβάσω, με δυσκόλεψε και δεν συνέχισα. Στα χρόνια που ήμουν στρατιώτης, στα χρόνια του εμφυλίου, διάβασα κάποια κείμενα στο περιοδικό «Ο αιώνας μας» κι ακόμη γνώρισα ένα-δυο κείμενα, μικρά, του Σκαρίμπα. Η γνώση μου πάνω στην νεοελληνική πεζογραφία περιοριζόταν σε συγγραφείς σαν τον Τερζάκη, τον Βενέζη, τον Μυριβήλη, τον Κοσμά Πολίτη, και, λιγότερο, στον Λουντέμη και στον Καραγάτση. Έτσι, δικαιολογημένα απορώ πώς στα 1951 έγραψα τη νουβέλα «Παραλλαγή στο πένθιμο εμβατήριο», που την έστειλα σ' ένα διαγωνισμό των «Μορφών». Και λέω «απορώ» γιατί το κείμενο εκείνο περιλάμβανε πολλά νεωτερικά στοιχεία. Το ίδιο κείμενο, ελαφρά βελτιωμένο, είναι το δεύτερο από τα «Εμβατήρια», με τον τίτλο «Πένθιμο», στο τρίτο μου βιβλίο. Επομένως;

Η επαφή μου με την πεζογραφία του Φώκνερ αποτελεί, εν μέρει, μια εξήγηση για την κατοπινή πορεία της μορφής των γραφτών μου, αλλά και πάλι θα πρέπει να πω ότι η επαφή μου με τον Αμερικανό αυτόν συγγραφέα (ο οποίος προϋποθέτει τον Τζόυς) ήταν μεταγενέστερη και μικρότερη απ' όση ήταν εκείνη με τον Ντοστογιέφσκι ή με τον Μπαλζάκ, που τους έχω και τον μεγαλύτερο θαυμασμό. Δεν ξέρω τι έγινε με τους άλλους συγγραφείς της Θεσσαλονίκης, εννοώ της γενιάς μου, των ανθρώπων δηλαδή που ήταν έφηβοι μέσα στην κατοχή και που στρατεύθηκαν στα χρόνια του εμφυλίου. Θέλω, πάντως, να προσθέσω πως πιστεύω ότι, εμένα προσωπικά, με επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό δυο άλλες τέχνες: το μοντέρνο θέατρο, που γνώρισα κυρίως μέσω του Κουν αλλά και από άλλα συγκροτήματα, και ο κινηματογράφος, και μάλιστα δημιουργών όπως ο Μπέργκμαν και ο Βισκόντι.

Κάτι άλλο που θέλω να επισημάνω και που πρέπει να ειπωθεί: Η νεωτερική πεζογραφία της Θεσσαλονίκης, στην πρώτη της φάση, στον μεσοπόλεμο, φαίνεται να αγνοεί τη γύρω της κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα, πολλές φορές τα πρόσωπα των βιβλίων κινούνται σε ξένες χώρες, συνήθως αναζητώντας μια ερωτική σχέση που παραμένει ασύλληπτη. Μόνο μετά τον πόλεμο ο Ξεφλούδας περιγράφει, στους «Ανθρώπους του μύθου», τις εμπειρίες του από τον πόλεμο στην Αλβανία, και ο Δέλιος αναφέρεται, στη συλλογή διηγημάτων «Μουσική δωματίου», στον πόλεμο. Αντίθετα η γενιά που εμφανίζεται μεταπολεμικά δείχνει να θέλει να προσέξει περισσότερο τον κοινωνικό περίγυρο ή τουλάχιστον να επηρεάζεται πιο πολύ από το περιβάλλον και τις πολιτικές εξελίξεις, χωρίς να εγκαταλείπει την τάση του εσωτερικού μονόλογου. Χαρακτηριστικά θα πρέπει να αναφερθούν «Τα αγρίμια του άλλου δάσους» του Αλαβέρα, τα βιβλία του Παπασιώπη και του Βασιλικού, αργότερα του Ιωάννου κ.ά. Θα έλεγε κανείς πως όλα αυτά έρχονται σαν φυσικό επακόλουθο, μια και η γενιά αυτή των πεζογράφων έζησε τις συγκλονιστικές ώρες του πολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου, για να

Αφιέρωμα στον Νίκο Μπακόλα

μην αναφερθώ και σε κατοπινές δύσκολες ώρες που ζήσαμε όλοι μας. Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να ξεχάσει κανείς πως και η γενιά του τριάντα είχε πίσω της θέματα συγκλονιστικά, όπως ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος (που για τη Θεσσαλονίκη είχε την ιδιομορφία της δημιουργίας εδώ χωριστού κράτους, το 1916), είχε ακόμη τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, τον πόλεμο και την καταστροφή της Μικρασίας κι ακόμη την έλευση των προσφύγων από Ανατολή και Βορρά, που άλλαξε τη φυσιογνωμία της πόλης και, σε σημαντικό βαθμό, τον τρόπο ζωής.

Η μελέτη λοιπόν, της νεωτερικής πεζογραφίας της Θεσσαλονίκης θα μπορούσε να οδηγήσει στο να εξαχθούν γενικότερα συμπεράσματα πάνω στον ρόλο των ντόπιων συγγραφέων στη ζωή της πόλης, στη θέση και τα βιώματα που είχαν αυτοί μέσα στην κοινωνία της, πριν από τον πόλεμο και μετά από αυτόν, και ακόμη στο πόσο σημαντικά στάθηκαν τα γεγονότα ώστε να σφραγίσουν ή όχι το έργο των πνευματικών ανθρώπων, κι αυτό μέσα στην εξέλιξη του χρόνου. Να μην ξεχνούμε πως σήμερα αυτή η νεωτερική πεζογραφία έχει συμπληρώσει ζωή που ξεπερνάει τον μισό αιώνα.

Αυτά τα λίγα ήθελα να πω σε πρώτη φάση, για το θέμα που καλούμαστε να συζητήσουμε· ελπίζω στη συνέχεια να μας δοθεί η ευκαιρία να μπορούμε σε ειδικότερα θέματα και να απαντήσουμε σε κάποια ερωτήματα, που ήδη τέθηκαν ή που θα τεθούν από δω και πέρα.